

**ZƏRURİ MÜDAFİƏ İNSTİTUTUNUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ
PROBLEMLƏRİ HAQQINDA****F.Q.BAXIŞOV**

1991-ci ildə Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyi qazandıqdan sonra ölkədə ümumbəşəri dəyərlərə və insan hüquq və azadlıqlarının üstün mühafizəsinə əsaslanan hüquqi cəmiyyət qurulmasına yönələn demokratik islahatlar həyata keçirilir. Bu, ölkədə sivil vətəndaş cəmiyyəti qurmağa və ölkəmizin dünya birliyində layiqli mövqə qazanmasına xidmət edir.

Bu məqsədi həyata keçirmək üçün dövlət hüquq sisteminin köklü şəkildə islahatı, onun BMT-nin, ATƏT-in, Avropa Şurasının və Azərbaycan Respublikasının dövlətlərarası öhdəliklərinə uyğunlaşdırılmasına başlanılmışdır. Yeni Konstitusiya qəbul edilmiş, məhkəmə islahatı həyata keçirilmiş, qanunvericiliyin əksər sahələri yeniləşdirilmişdir. Onların arasında 1999-cu ildə qəbul edilmiş və 2000-ci il sentyabrın 1-dən qüvvəyə minmiş Cinayət Məcəlləsi də vardır.

Köhnə cinayət qanununun ümumbəşəri dəyərlərin üstünlüyünü tam ölçüdə təmin etməməsi, demokratik hüquqi dövlətin normaları ilə çox şeydə uyğun olmaması və bazar iqtisadiyyatı konsepsiyası ilə ziddiyyət təşkil etməsi yeni Cinayət Məcəlləsinin qəbul edilməsini şərtləndirdi. Köhnə qanun cinayətkarlıqla mübarizə təcrübəsinin tələblərinə cavab vermir, son dövrlərdə ölkədə cinayətkarlığın strukturu və dinamikasında baş verən keyfiyyət dəyişikliklərini əks etdirmirdi. Onun bir çox maddələri ideologiyaya əsaslanır, konyuktur və bəyanat xarakteri daşıyırdı.

Hazırda qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsi yeni prioritetlərə əsaslanır, cinayət hüquq nəzəriyyəsinin işləyib hazırladığı qabaqcıl baxışları və istiqamətləri özündə təcəssüm etdirir, hüquq tətbiqi təcrübəsinin tələblərinə cavab verir, cinayət-hüquqi fikirlərin mütərəqqi cəhətlərini özündə cəmləşdirir. Onun hazırlanmasında həm bir sıra xarici ölkələrin, ilk növbədə Rusiya Federasiyasının qanun yaradıcılığının müsbət təcrübəsindən, həm də inqilabdan qabaqkı görkəmli rus kriminalistlərinin işlərindən istifadə edilmişdir. Yeni CM-də ənənələrin varisliyinin

qorunması, milli xüsusiyyətlərin nəzərə alınması, sovet hüquq məktəbinin təcrübədə özünü doğrultmuş bir çox institutlarının və normalarının saxlanması müsbət haldır.

Məlum olduğu kimi ideal qanunlar olmur. Həm də daim inkişafda olan həyat yeni tələblər irəli sürür və bunlar qanunlarda nəzərə alınmalıdır. Bütün bunlar bir sıra qüsurların və boşluqların olduğu yeni Cinayət Məcəlləsinə də aiddir.

Yeni CM-in təkmilləşdirilməsi problemləri kifayət qədər mürəkkəb və çətin prosesdir. Buna görə nəzəriyyə və təcrübənin aşkar etdiyi çatışmazlıqları təmkinlə və peşəkarlıqla müzakirə etmək, hərtərəfli qiymətləndirmək və onları aradan qaldırmaq üçün konstruktiv təkliflər vermək lazımdır.

Bütün bu deyilənlər cinayət hüququnun ən mühüm və problemləli institutlarından biri olan zəruri müdafiəyə də aiddir. Onun qanunvericiliklə təkmilləşdirilməsinə cinayət hüquq nəzəriyyəsində həmişə mühüm diqqət yetirilmişdir. Ancaq bu məsələ hazırda heç vaxt olmadığından daha artıq dərəcədə aktualdır. Çünki son zamanlar ölkədə baş verən cinayətlər, xüsusən zorakılıqla və tamahkarlıqla bağlı cinayətlər qanuna riayət edən vətəndaşlar arasında haqlı olaraq özlərinin və yaxın adamlarının sağlamlığına, həyatına, əmlakının mühafizə edilməsinə görə ciddi narahatlıq və həyəcan doğurur. Bu rifahların təhlükəsizliyi və səmərəli müdafiəsi üçün qanuna riayət edən vətəndaşların zəruri müdafiə hüququndan mümkün olan bütün hallarda istifadə etməsi, xüsusən bu hüququn qanunvericiliklə genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi tələb olunur.

Hüquqi zəruri müdafiənin zəruri müdafiə həddini aşmaqdan fərqləndirilməsinin meyarları, müdafiə vaxtı vətəndaşların müdafiə vasitələrindən və qurğularından istifadə etməsi, zəruri müdafiənin əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran digər hallarla rəqabəti, xəyali müdafiənin zəruri müdafiə ilə oxşayışı və s. məsələlərin təcrübə üçün hələ də açıq və mürəkkəb olan cəhətləri vardır.

Bütün bu problemlər vətəndaşların, onların əmlakının təhlükəsizliyinin təmin edilməsində, son nəticədə isə hüquq qaydasının möhkəmləndirilməsində zəruri müdafiə institutunun rolunun yüksəldilməsi üzrə təsirli tövsiyələrin işlənilməsi, hazırlanması məqsədi ilə tədqiqatların və müzakirələrin davam etdirilməsini tələb edir.

Bu işdə müqayisəli tədqiqatların aparılmasının, xarici ölkələrin cinayət qanunvericiliklərinin öyrənilməsinin, onların qiymətli cəhətlərinin və qüsurlarının aşkar edilməsinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Bu, şəxsiyyətin hüquqi müdafiəsinin gücləndirilməsi sahəsində ən yaxşı hüquqi qərarların qəbul

edilməsi üçün, milli qanunvericiliyin sonrakı təkmilləşdirilməsi və yeniləşməsi üçün əsas yaradır. Bundan başqa, fransız alimi M. Anselin qeyd etdiyi kimi, bu, hüquqşünasın öz ölkəsinin hüququnu daha yaxşı bilməsinə imkan verir, onu yalnız öz ölkəsinin hüququnu çox yaxşı bilməklə əldə edə bilməyəcəyi ideyalarla və dəlillərlə silahlandırmağa qadirdir (1).

Xarici ölkələrin cinayət qanunvericiliklərinin və onun tətbiqi təcrübəsinin nəzəri tədqiqi sayəsində Azərbaycanın cinayət hüquq nəzəriyyəsində qüvvədə olan cinayət hüquq normalarının təkmilləşdirilməsi üzrə tamamilə əsaslandırılmış təkliflər vermək mümkündür. Bu baxımdan xarici ölkələrin qüvvədə olan cinayət qanunvericiliklərində zəruri müdafiənin, müdafiə həddini aşmanın necə müəyyən edildiyini nəzərdən keçirmək zəruridir. Bütün bunlar Azərbaycan qanunvericiliyində zəruri müdafiə institutunu dərinədən dərk etməyə və hərtərəfli qiymətləndirməyə, onun təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflər verməyə imkan verir. Milli və hüquqi ənənələri, tarixi inkişafın xüsusiyyətlərini, iqtisadiyyatın səviyyəsini və qanunvericiliyi qabaqcadan müəyyən edən digər amilləri nəzərə almaqla Azərbaycan qanunvericisi şəxsiyyətin hüquqi müdafiəsinin gücləndirilməsi sahəsində dünya təcrübəsinin ən yaxşı hüquqi qərarlarından həqiqətən bəhrələnmək imkanına malikdir.

Bütün bu deyilənlərə əsaslanaraq zəruri müdafiə institutunun bəzi problemlə məsələlərini nəzərdən keçirək.

Şəxsiyyətin, şəxsi əmlakın, maddi dəyərlərin və hüquqla qorunan digər obyektlərin müxtəlif müdafiə vasitələrinin və qurğularının tətbiq edilməsi yolu ilə müdafiə edilməsinə yol verilməsi problemi həm aktualdır, həm də eyni zamanda mübahisəlidir. Bu problem hələ də özünün qanunvericiliklə həllini tapmamışdır. Müdafiə vasitələrinin və qurğularının tətbiqinin hüquqiliyi məsələsi ilk dəfə alman hüquq ədəbiyyatında Bekker tərəfindən qaldırılmışdır (2).

Qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyi belə halları tənzimləmir, bundan başqa həm cinayət hüquq nəzəriyyəsində, həm də məhkəmə təcrübəsində belə vəziyyətlərin qiymətləndirilməsinə vahid baxış işlənilib hazırlanmamışdır, məhkəmə təcrübəsində onlar müxtəlif şəkildə həll edilir. Buna görə mənzillərə, bağ evlərinə, təsərrüfat tikililərinə və başqa binalara daxil olmaqla edilən oğurluqların sayının artması, ölkədə kriminal vəziyyətin kəskinliyi nəzərə alınmaqla, bu problemə xüsusi diqqət yetirilməsi və onun qanunvericiliklə həllini tapması vacib və əhəmiyyətlidir. Yuxarıda göstərilən maraqları ictimai təhlükəli qəsdlərdən qorumaq üçün son zamanlar vətəndaşlar tərəfindən daha tez-tez müdafiə vasitələri və qurğuları tətbiq olunur. Bu məqsədlə müxtəlif növ qıfıllar, metal qapılar və

şəbəkələr, signal qurğuları və hasarlar quraşdırılır, itlərdən istifadə edilir. Bundan başqa bağ və mənzil sahiblərinin öz əmlaklarını qorumaq üçün özünəməxsus orijinal vasitələrdən istifadə etmələri və bunların hücum edənlərin ölümünə və ya sağlamlığına ağır xəsarət yetirməsi halları da məlumdur. Bir halda bağ sahəsinin sahibi oğrulara dərs vermək üçün yetişdirdiyi tərəvəzə zəhər qarışdırılmış məhlul çiləmişdir, onu oğurlayanlar tərəvəzdən istifadə etdikdə zəhərlənmişlər. Digər halda ev sahibi evdə zəhərli maddə qatılmış spirtli içki qoymuş, oğru onu içərək ölmüşdür. Üçüncü halda daim oğurluq baş verən bağın sahibi öz sahəsində partlayıcı qurğu quraşdırmış və oğurluğa gələnlər bu qurğunun partlaması nəticəsində həlak olmuşlar. Əmlakın mühafizəsi üçün tələdən, yüksək gərginlikli elektrik cərəyanından və s.-dən də istifadə edilməsi hallarına da rast gəlinmişdir.

Tədris və monoqrafik ədəbiyyatda müdafiə vasitələrinin və qurğularının tətbiq edilməsi məsələsinə ya öləri toxunulur, ya da onun əleyhinə fikirlər söylənilir. Belə ki, M.İ.Yakuboviç müdafiə qurğularının istənilən təqsirsiz adama zərər yetirə biləcəyi səbəbindən onlardan istifadə edilməsinin mümkünlüyünü inkar edir (3).

R.R.Qaliakbarov öz fikrini belə ifadə edir: "Vətəndaşlar tərəfindən öz əmlakını ehtimal olunan, mümkün olan qəsdlərdən qorunmasını təmin etmək üçün quraşdırılan xüsusi müdafiə qurğularından, alətlərdən istifadə edilməsi faktı zəruri müdafiə əlaməti altına düşür. Burada ictimai-təhlükəli qəsd olmadığından, zəruri müdafiə də yoxdur. Bununla belə, bu cür alətlər, maddələr və s. təkə potensial hüquq pozucusuna deyil, həm də istənilən digər qanuna riayət edən vətəndaşa olduqca ciddi zərər yetirə bilər" (4).

A.B.Saxarov, V.F.Kiriçenko, İ.E.Zveçarovski, S.F. Milyukov və digərləri başqa mövqe tutaraq, hesab edirlər ki, hüquqla qorunan obyektlərin müdafiə vasitələrinin və qurğularının köməyi ilə müdafiəsi vaxtı yetirilən zərərə, zəruri müdafiənin hüquqiliyinin digər şərtlərinə riayət edildikdə, zəruri müdafiə qaydaları ilə baxıla bilər və baxılmalıdır (5).

Hesab edirik ki, bu mövqe tamamilə əsaslıdır. Əlbəttə, özü sərbəst işləyən texniki müdafiə vasitələri müəyyən şəraitdə təqsirsiz, qanuna riayət edən vətəndaşlara da zərər yetirə bilər. Ancaq müdafiənin başqa üsullarında da göstərilən şəxslərə zərər yetirilməsi mümkündür, ancaq bu, prinsipə zəruri müdafiənin bütün digər üsullarını inkar etməyə səbəb olmur. S.F. Milyukov qeyd edir ki, daxili işlər orqanlarının əməkdaşları silah tətbiq edərkən, hər hansı hüquq pozuntusu ilə əlaqəsi olmayan adamları da öldürmüş və ya yaralamışlar. Ancaq bunun əsasında polis

əməkdaşlarının odlu silahla təchiz edilməsinin yolverilməzliyi haqqında nəticəni çıxarmaq çətin ki, mümkün olsun (6). Bununla belə, biz müdafiə vasitələrinin və qurğularının qanuna riayət edən vətəndaşlara zərər yetirməsini və qəsd edənə həyatdan məhrum etmə və ya sağlamlığa ağır zərər yetirmə ilə bağlı zərər yetirməsini tamamilə və qəti şəkildə istisna edirik.

Adətən normal birgəyaşayış şəraitində qanunla qorunan obyektlərin müdafiəsi zamanı texniki qurğulardan istifadə edilməsi üçüncü şəxslərə, yəni qanuna riayət edən vətəndaşlara zərər yetirilməsi təhlükəsi yaratmır, çünki qanuna riayət edən vətəndaşlar cinayət törətmək üçün başqasının mənzilinə, bağ evinə, məişət obyektlərinə və qarajlara girmək məqsədi ilə qapıları sındırmır, qıfilları qopartmır və pəncərələrin şüşələrini sındırmır.

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi bəzi kriminalistlər arasında belə bir fikir vardır ki, müdafiə vasitələrindən və qurğularından istifadə edilməsi zəruri müdafiə çərçivəsinə sığmır. Onlar burada qəsdin olmaması, həmçinin həmin vasitələrin qanuna riayət edən vətəndaşlara da zərər yetirə bilməsi faktına əsaslanırlar. Hesab edirik ki, bu fikirlər əsassızdır. Müdafiə vasitələrinin və qurğularının yalnız gələcəkdə baş verməsi ehtimal olunan qəsdlərə qarşı yönəlməsi şübhəsizdir. Qəsdin bilavasitə baş verdiyi və müdafiə qurğusunun işə düşdüyü vaxt, onu yerləşdirmiş şəxs qəsd faktından xəbərsiz də ola bilər. Ancaq Azərbaycan Respublikası CM-in 36-cı maddəsində təsbit edilmiş norma zəruri müdafiə vaxtı müdafiə üsulunu konkretləşdirmir və müdafiə edilənin özünün qəsd edənə bilavasitə fiziki təsir göstərməsini tələb etmir. Baxılan vasitə və qurğulardan qəsdin olmadığı vaxtlarda istifadə edilsə də, onlar məhz hücum anında işə düşür. Bununla əlaqədar nəticə çıxarmaq olar ki, zəruri müdafiə aktı müdafiə vasitəsinin quraşdırıldığı an deyil, bu qurğunun işə düşdüyü an həyata keçiriləcəkdir. Beləliklə, müdafiə vasitələrinin və qurğularının köməyi ilə zəruri müdafiənin həyata keçirilməsi vaxtı qəsdin mövcudluğu şərti yerinə yetirilir. Buna səciyyəvi bir misal göstərək. Fərdi yük daşınması ilə məşğul olan sürücü, belə fəaliyyətin tez-tez hücum təhlükəsi ilə bağlı olduğunu bilərək, öz maşınının oturacağıının altında mətbəx bıçağı gəzdirir. Bir dəfə o, iki nəfəri apararkən onlardan biri kəndirlə onu boğmağa başlayır, bu vaxt sürücü oturacağıın altında saxladığı bıçağı götürməyə imkan tapır və cinayətkara ölümcül zərbə endirir. Bıçağın qəsdin baş verdiyi vaxtdan əvvəl hazırlanmasına baxmayaraq, zəruri müdafiə vəziyyətində hüquqi zərər vurulması göz qabağındadır. Fərq yalnız ondadır ki, burada bilavasitə müdafiə edilən bıçaqdan istifadə edir, yuxarıda göstərilən hallarda isə müdafiə vasitələri və qurğuları müdafiə edilən olmadan işə düşür.

Ehtimal olunan qəsdə qarşı zəruri müdafiəyə qabaqcadan hazırlaşmaq heç kimə qadağan edilmir. Əgər cinayətkara vurulan zərər onun ictimai-təhlükəli qəsd törətdiyi vaxt yetirilərsə, belə hazırlığa vaxtından əvvəl müdafiə kimi baxıla bilməz. Belə hallarda zəruri müdafiənin olmasının inkar edilməsi və öz mülkiyyətini, bəzən isə şəxsiyyətini müdafiə edən şəxsin ümumi əsaslarla təqsirli hesab edilməsi düzgün deyildir, buna görə belə hallarda "təşəkkül tapmış məhkəmə təcrübəsi hüquqi müdafiə edilənlər üçün deyil, qəsd edənlər üçün daha çox təminatlar yaradılmasından narahatdır" (7).

Qeyd edək ki, bu məsələ ABŞ-ın cinayət qanunvericiliyində öz həllini uğurla tapmışdır. ABŞ-ın 1962-ci il Nümunəvi Cinayət Məcəlləsinin 3.06-cı maddəsinin 5-ci bəndinə görə göstərilən vasitələr qəsdən adam öldürmə və ya ağır bədən xəsarəti törətməsi təhlükəsi yaratmırsa və şəxs tərəfindən səmərəli ehtiyat tədbirləri görülmüşdürsə, onların tətbiqi qanunidir.

Müdafiə vasitələrindən və qurğularından istifadə edilməsini və onların vurduğu zərərin hüquqi hesab edilməsi üçün aşağıdakı şərtlərə riayət edilməsi zəruridir: a) zərər yalnız ictimai təhlükəli qəsd zamanı yetirilməlidir; b) zərər yalnız qəsd edənə vurulmalıdır; c) vurulan zərər qəsd edənin həyatdan məhrum edilməsi və ya sağlamlığına ağır zərər vurulması ilə bağlı olmamalıdır. Bu şərtlər ödənməklə ictimai təhlükəli qəsd törədənə müdafiə vasitələrinin yetirdiyi zərər qəsdin xarakterinə və təhlükəlilik dərəcəsinə açıq-aşkar uyğun gəlmədikdə zəruri müdafiə həddi aşılıb sayılır və buna görə məsuliyyət yaranır. Müdafiə vasitələrinin və qurğularının ictimai təhlükəli qəsd törətməyən şəxslərə zərər vurmaması zəruri müdafiə ilə bağlı olmayan cinayət məsuliyyəti doğurur. Ev sahibinin müdafiə məqsədi ilə hasar boyu məftil çəkib ona yüksək gərginlikli elektrik cərəyanı buraxmasını və nəticədə oradan keçən vətəndaşların təsadüfən məftilə toxunaraq elektrik cərəyanından ölməsini nə zəruri müdafiə, nə də zəruri müdafiə həddini aşmaq hesab etmək olmaz.

V.Kudryavtsev və S.Kelina vaxtilə təklif edirdilər ki, zəruri müdafiə haqqında maddəyə belə bir əlavə edilsin: "Hüquqla qorunan maraqların müdafiəsi üçün texniki qurğuların tətbiqinə zəruri müdafiə haqqında qayda, bu qurğular ictimai təhlükəli qəsd törətməyən şəxslərə zərər vurmaması şərti ilə şamil edilir" (8).

Şərh etdiklərimizi ümumiləşdirərək Azərbaycan Respublikasının CM-in 36-cı maddəsinə aşağıdakı məzmununda əlavə edilməsini məqsədəuyğun hesab edirik:

"36.4. Müdafiə edilənin olmadığı vaxt hüquqla qorunan maraqların müdafiəsi üçün müdafiə vasitələrinin və qurğularının

tətbiqi ilə ictimai təhlükəli qəsd törədənə zərər vurulması, bu vasitələr və qurğular qəsd anında işə düşürsə, ictimai təhlükəli qəsd törətməyən şəxslərə təhlükə yaratmırsa və onların vurduğu zərər adam öldürmə və ya sağlamlığa ağır zərər yetirilməsi ilə bağlı deyildirsə hüquqi sayılır. Müdafiə qəsdin xarakterinə və təhlükəlilik dərəcəsinə uyğun olmadığı hallarda vurulan zərər zəruri müdafiə qaydasında həll edilir".

Məlum olduğu kimi, zəruri müdafiə institutunun tətbiqi ilə bağlı məhkəmə təcrübəsində qarşıya çıxan bir çox məsələlərin aydınlaşdırılmasında, onun təkmilləşdirilməsində və tətbiqinin yaxşılaşdırılmasında SSRİ Ali Məhkəməsi Plenumunun hazırda da qüvvədə olan 16 avqust 1984-cü il tarixli «İctimai təhlükəli qəsdlərdən zəruri müdafiə hüququnu təmin edən qanunvericiliyin məhkəmələr tərəfindən tətbiq edilməsi haqqında» qərarı böyük rol oynamışdır və oynamaqda davam edir. Ancaq vəzifəsi məhkəmə təcrübəsi sahəsində mübahisəli məsələlərə izahat vermək olan SSRİ Ali Məhkəməsinin Plenumu bu çox mühüm və əhəmiyyətli hüquqi sənəddə öz səlahiyyətlərindən kənara çıxaraq qanunverici kimi çıxış etmiş, zəruri müdafiə institutu ilə bağlı norma yaratmış, xəyali müdafiə ilə bağlı analogiyaya yol vermişdir. Həm də göstərilən qərar artıq mövcud olmayan dövlətin hüquqi sənədidir. Hesab edirik ki, bütün bunlara görə SSRİ Ali Məhkəməsi Plenumunun 16 avqust 1984-cü il tarixli qərarının xəyali müdafiəyə verdiyi izahatı nəzərə almaqla Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə xəyali müdafiə haqqında aşağıdakı məzmununda müstəqil norma daxil etmək zəruridir:

"Maddə 36-1.Xəyali müdafiə.

Real ictimai təhlükəli qəsdin olmadığı və yaranmış mövcud şəraitin təsiri altında şəxsin zərərçəkənin hərəkətini düzgün qiymətləndirməyərək, belə qəsdə real qəsd hesab etdiyi hallarda zərər vurulması ilə bağlı hərəkət xəyali müdafiə hesab olunur.

Xəyali müdafiə zamanı yaranmış vəziyyət şəxsə real qəsdin olmasını hesab etməyə kifayət qədər əsas verirsə və o, öz ehtimalının yanlış olduğunu dərk etməmişdirsə və dərk etməli deyildirsə, cinayət məsuliyyəti aradan qalxır.

Şəxs öz ehtimalının yanlış olduğunu dərk etmərsə və dərk etməli deyildirsə, ancaq bu zaman müvafiq real qəsd şəraitindəki zəruri müdafiə həddini aşmışdırsa, o real zəruri müdafiə həddini aşmış kimi məsuliyyət daşıyır.

Şəxs yaranmış vəziyyətdə real ictimai təhlükəli qəsdin olmadığını dərk etməmişdirsə, ancaq dərk edə bilərdisə, o ehtiyatsızlıq üzündən zərər vurmağa görə cinayət məsuliyyəti daşıyır".

Sonuncu müddəa üzərində dayanaq. Onun doğruluğu aydındır. Çünki birinci, şəxsin qəsdin olmadığını dərk etmədiyi,

ancaq dərk edə bilməli olduğu halda xəyali müdafiə yoxdur. Y.A.Lopaşenko düzgün olaraq göstərir ki, "... şəxs qəsdin xəyali olmadığını dərk etmədən zərər yetirirsə, ancaq işin hallarına görə dərk etməli idisə və dərk edə bilərdisə, belə şəxsin hərəkəti Cinayət Məcəlləsinin ehtiyatsızlıq üzündən zərər vurmağa görə məsuliyyəti nəzərdə tutan maddələri üzrə tövsif edilməlidir" (9). İkinci, Azərbaycan Respublikasının CM-in 36.3-cü maddəsinə uyğun olaraq zəruri müdafiə həddini aşmaq yalnız qəsd edənə qəsdin xarakterinə və təhlükəlilik dərəcəsinə uyğun olmayan zərər qəsdən vurulduqda mümkün olduğundan, göstərdiyimiz halda zəruri (xəyali) müdafiə deyil, başqa vəziyyət vardır. Üçüncü, ehtiyatsızlıq üzündən zəruri müdafiə həddini aşmaq cinayət məsuliyyəti doğurmur.

Qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyində sual doğuran məsələlərdən biri də zəruri müdafiə həddini aşma ilə bağlıdır. 1999-cu il Cinayət Məcəlləsinin 36.3-cü maddəsində zəruri müdafiə həddini aşmanın anlayışı yığcam, qısa şəkildə formulə edilmişdir:

«36.5. Qəsdin xarakterinə və ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə açıq-aşkar uyğun gəlməyən qəsdən törədilən hərəkətlər zəruri müdafiə həddini aşmaq hesab olunur».

İctimai təhlükəli qəsdin qarşısı alınarkən qəsd edənə ehtiyatsızlıq üzündən istənilən zərərin vurulması cinayət məsuliyyəti doğurmur.

Zəruri müdafiə həddini aşmaq ictimai təhlükəlidir və buna görə cinayət məsuliyyəti doğurur. Ancaq belə cinayət hüquqla qorunan maraqların ictimai təhlükəli qəsdlərdən müdafiəsi prosesində törədildiyindən ("cinayətin zəruri müdafiənin qanunla müəyyən edilmiş şərtlərini pozmaqla törədilməsi") Cinayət Məcəlləsinin 59.1.7.-ci maddəsinə uyğun olaraq cəzanı yüngülləşdirən hal hesab edilir. Azərbaycan Respublikasının CM-in Xüsusi hissəsində zəruri müdafiə həddini aşmağa görə yalnız iki halda müstəqil cinayət tərkibi nəzərdə tutulmuşdur: zəruri müdafiə həddini aşmaqla adam öldürmə (maddə 123.1) və zəruri müdafiə həddini aşmaqla sağlamlığa ağır zərər vurma (maddə 130.1). Göstərilən maddələrin sanksiyaları zəruri müdafiə ilə bağlı olmayan analoji cinayətlərin törədilməsinə görə sanksiyalardan xeyli yüngüldür. Bununla bağlı qarşıya belə bir sual çıxır: zəruri müdafiə həddi aşılmaqla qəsd edənin sağlamlığına yuxarıda göstərilən zərərdən az zərər vurmağa və ya maddi zərər vurmağa görə məsuliyyət müəyyən edilə bilərmi? Y.V.Baulinin fikrincə "sağlamlığa ağır zərərdən az yetirilən istənilən zərər zəruri müdafiənin "çərçivəsinə" sığır" (10).

Biz bu fikirlə razı deyilik. Zəruri müdafiə həddini aşmaqla sağlamlığa ağır zərərdən az olan zərər də vurula bilər. Bundan

başqa, əgər şəxs tək-cə özünün və ya başqa şəxsin sağlamlığına qəsd zamanı deyil, həm də əmlak hüququ daxil olmaqla onun hüquqlarına qəsd zamanı zəruri müdafiə hüququna malikdirsə (CM-in 36.1-ci maddəsi), onda belə müdafiə prosesində o, müdafiənin həddini aşmağa da bilər. Hesab edirik ki, bu məsələdə Məcəllədə boşluq vardır. Göstərdiyimiz halda müdafiə edilən CM-in Xüsusi hissəsinin müvafiq maddəsi ilə zəruri müdafiə həddini aşmanı cəzanı yüngülləşdirən hal hesab edən CM-in 59.1.7.-ci maddəsinə istinad etməklə məsuliyyət daşmalıdır. Göstərilən boşluğu aradan qaldırmaq üçün Cinayət Məcəlləsinin 36-cı maddəsinə aşağıdakı məzmununda əlavə edilməsini məqsəduyğun hesab edirik:

"36.5. Zəruri müdafiə həddini aşmaqla qəsd edən sağlamlığına ağır zərərdən az zərər vurulması və ya əmlak hüququ daxil olmaqla onun hüquqlarına zərər vurulması CM-in Xüsusi hissəsinin müvafiq maddəsi ilə zəruri müdafiə həddini aşmanı cəzanı yüngülləşdirən hal hesab edən CM-in 59.1.7.-ci maddəsinə istinad etməklə tövsiyə edilir".

Şəxsin zəruri müdafiə vəziyyətində olub-olmaması məsələsi həll edilərkən təcrübədə ictimai təhlükəli qəsdin onda doğurduğu psixi vəziyyət hələ də heç də həmişə nəzərə alınmır. Məlum olduğu kimi, o, adamların şüuruna və davranışına, xüsusən ekstremal vəziyyətlərdə xeyli təsir göstərir. Qəsdə məruz qalan şəxs 100 haldan 98-də həyəcanlanmış vəziyyətdə (qorxu, vahimə, həyəcan), çox hallarda isə törədilən qəsdin təsiri altında affekt vəziyyətində olur, bunun nəticəsində o, həmişə vəziyyəti düzgün qiymətləndirə və müdafiə üzrə öz hərəkətini qəsdin xarakterinə və təhlükəlilik dərəcəsinə uyğunlaşdırma bilmir. Müdafiə olunandan hər bir qəsd halında soyuqqanlı olmağı, bir an içində vəziyyəti qiymətləndirməyi və qəsdin qarşısını almaq üzrə öz söylərini onun xarakterinə və təhlükəlilik dərəcəsi ilə tutuşdurmağı tələb etmək olmaz.

Xarici ölkələrin cinayət qanunvericilikləri zəruri müdafiə həddini aşma məsələsi həll edilərkən müdafiə edilənin psixi vəziyyətinə çox ciddi əhəmiyyət verir.

Belə ki, Almaniyanın CM-in 33-cü maddəsinə görə çaşqınlıq, vahimə və ya qorxu üzündən zəruri müdafiə həddini aşma cinayət məsuliyyəti doğurmur.

Hollandiyanın 1886-cı il CM-in (1999-cu ilə olan dəyişiklik və əlavələrlə) 41-ci maddəsində göstərilir ki, "zəruri müdafiə həddini aşan şəxs, əgər bu həddi aşmaq bilavasitə hücumun doğurduğu güclü emosional həyəcan nəticəsində olmuşdursa, cinayət məsuliyyəti yaratmır".

Ukraynanın 2001-ci il CM-in 36-cı maddəsinin 4-cü hissəsində deyilir: "İctimai təhlükəli qəsdin doğurduğu güclü ruhi həyəcan üzündən özünün vurduğu zərərin qəsdin

təhlükəliliyinə və ya müdafiənin vəziyyətinə uyğunluğunu qiymətləndirə bilməyən şəxs cinayət məsuliyyətindən azad edilir".

Qazaxıstanın CM-in 66-cı maddəsində zəruri müdafiə həddini aşma vahimə, qorxu və ya çaşqınlıq nəticəsində baş verdiyi hallarda cinayət məsuliyyətindən azad etmənin mümkünlüyü nəzərdə tutulur.

Bolqarıstanın 2000-ci ildə dəyişikliklər və əlavələr edilmiş 1968-ci il CM-ə görə qorxu və ya güclü ruhi həyəcan vəziyyətində zəruri müdafiə vəziyyətini aşmaqla əməl törətmiş şəxs cəzadan azad edilir (maddə 12, hissə 4).

Polşanın 1997-ci il CM-in 25-ci maddəsinə görə qəsd vəziyyətinin doğurduğu qorxu və ya həyəcan nəticəsində zəruri müdafiə həddini aşan şəxslər cəzadan azad edilir.

Danimarkanın hazırda qüvvədə olan 1930-cu il CM-də də uyğun maddə vardır.

Hesab edirik ki, göstərilən problemin Azərbaycan qanunvericiliyində də analoji qaydada həll edilməsi tamamilə düzgün olardı. Belə ki, ictimai təhlükəli qəsdin bilavasitə doğurduğu vahimə, qorxu, güclü həyəcan müdafiə edilənə vəziyyəti düzgün qiymətləndirməyə, qəsdin xarakterinə və təhlükəlilik dərəcəsinə uyğun müdafiə tədbiri seçməyə imkan vermir. Buna görə Azərbaycan Respublikasının CM-in 36-cı maddəsinə aşağıdakı məzmununda əlavə edilməsini məqsəduyğun hesab edirik:

"36.6. İctimai təhlükəli qəsdin doğurduğu güclü ruhi həyəcan üzündən özünün vurduğu zərərin qəsdin xarakterinə və təhlükəlilik dərəcəsinə uyğunluğunu qiymətləndirə bilməyən şəxs cinayət məsuliyyətindən azad edilir".

Əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran halların rəqabəti və birinin o birinə keçməsi problemi də diqqəti cəlb edən məsələlərdən biridir. Bu məsələ V.A.Blinnikovun əsərlərində qaldırılmışdır (11).

Həqiqətən, həyatda eyni zamanda əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran iki və daha artıq halın olduğu vəziyyətlərə rast gəlinir (məsələn, cinayət törətmiş şəxsin tutulması və zəruri müdafiə; əsaslı risk və son zərurət). Belə vəziyyətlərdə göstərilən halların rəqabəti tamamilə mümkündür. Bu cür hallarda zərər verən üçün ən əlverişli olan zərər vurma qaydası tətbiq edilməlidir. Rəqabət vaxtı əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran hallardan yalnız biri yol verilən həddi aşarsa, şəxs məhz bu halı pozduğu vaxt vurduğu zərəre görə cinayət məsuliyyəti daşmalıdır.

Əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran bir hal başqa hala çevrildikdə, eyni zamanda iki və ya daha artıq halın mövcudluğu mümkün deyildir: onlardan biri elə bil yeni yarananla əvəz edilir. Belə ki, yol hərəkəti qaydasını kobud şəkildə pozan şəxs

saxlanılan vaxt əmlaka (avtomobilə) vurulan zərər, pozucu silahlı müqavimət göstərdiyi halda, zəruri müdafiəyə keçə bilər. Belə hallarda vurulan zərəre hüquqi qiymət, əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran halların rəqabəti vaxtındakı qaydalarla verilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il Cinayət Məcəlləsinin zəruri müdafiə haqqında 36-cı maddəsinə yuxarıda verdiyimiz təkliflər nəzərə alınmaqla qanunvericilik qaydasında yenidən baxılmasını zəruri hesab edirik. Bundan başqa, zəruri müdafiə ilə bağlı qanunvericilikdə edilən dəyişiklikləri, onun tətbiqi təcrübəsində meydana çıxan çətinlikləri, həmçinin SSRİ Ali Məhkəməsinin hazırda qüvvədə olan 16 avqust tarixli 14 saylı "İctimai təhlükəli qəsdlərdən zəruri müdafiə hüququnu təmin edən qanunvericiliyin məhkəmələr tərəfindən tətbiq edilməsi haqqında" qərarının qəbul edilməsindən 20 il vaxt keçməsinə, həmin qərarın artıq mövcud olmayan dövlətin həquqi sənədi olduğunu nəzərə alaraq, zəruri müdafiə ilə bağlı aparılan nəzəri tədqiqatların, həmin qərarın və ali məhkəmə instansiyalarının qəbul etdiyi digər rəhbər göstərişlərin və məhkəmə təcrübəsinin müsbət cəhətlərindən istifadə edərək Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinin zəruri müdafiə məsələlərini kompleks şəkildə nəzərdən keçirən qərar qəbul etməsini lazımlı bilirək.

Biz burada zəruri müdafiə institutunun mübahisə doğuran bəzi problemlərinə münasibətimizi bildirdik. Baxılan məsələlər üzrə öz mövqeyimizin qəti və mübahisəsiz olduğunu iddia etmirik. Bununla bərabər çıxardığımız nəticələrin və verdiyimiz təkliflərin zəruri müdafiə institutunun qanunvericiliklə təkmilləşdirilməsi prosesinə kömək edəcəyinə və onların nəzərə alınacağına ümid edirik.

ƏDƏBİYYAT

1. Ансель М. Методологические проблемы сравнительного права. Очерки сравнительного права. М., 1991. С. 38.
2. Уголовное право. Общая часть. М., ИНФРА-М-НОРМА, 1997. С. 266.
3. Якубович М.И. Учение о необходимой обороне в советском уголовном праве. М., 1967. С. 29.
5. Галиакбаров Р.Р. Уголовное право. Общая часть. Краснодар, 1999. С. 265.
4. Уголовный закон. Опыт теоретического моделирования / Под ред. В.Н.Кудрявцева и С.Г.Келиной. М., 1987. С. 126; Звечаровский И.Э. и Пархоменко С.В. Уголовно-правовые гарантии реализации права на необходимую оборону. Иркутск, 1997. С. 113, 114; Милуков С.Ф. Российское уголовное законодательство. Опыт критического анализа. СПб., 2000. С. 115.
7. Милуков С.Ф. Российское уголовное законодательство. Опыт критического анализа. СПб., 2000. С. 115.

8. Звечаровский И.Э., Пархоменко С.В. Уголовно-правовые гарантии реализации права на необходимую оборону. Иркутск, 1997. С. 144.
9. Уголовный закон: опыт теоретического моделирования / Отв. ред. В.Н.Кудрявцев, С.Г.Келина. М., 1987. С. 123.
10. Российское уголовное право. Общая часть. / Под ред. А.И.Рарога. М., 2001. С. 523.
11. Баулин Ю.В. Уголовно-правовые проблемы учения об обстоятельствах, исключающих преступность (общественную опасность и противоправность) деяния. Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харьков, 1991. С. 259, 264.
12. Блинников В.А. Обстоятельство, исключающее преступность деяния, в уголовном праве России. Ставрополь, 2001. С. 40-50.

О ПРОБЛЕМАХ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ИНСТИТУТА НЕОБХОДИМОЙ ОБОРОНЫ

Ф.Г.БАХЫШОВ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена одной из актуальных проблем уголовного права – институту необходимой обороны. Теоретическое и практическое исследование вопросов необходимой обороны позволило сформулировать и выдвинуть ряд предложений и выводов, направленных на совершенствование действующего уголовного законодательства по вопросу о необходимой обороне. Так, предлагается ввести и законодательно закрепить уголовно-правовую норму о мнимой обороне; исключить уголовную ответственность за превышение пределов необходимой обороны, совершенное в состоянии сильного душевного волнения; урегулировать вопрос об использовании при необходимой обороне защитных средств и приспособлений. По мнению автора, все это несомненно предопределяет необходимость принятия Постановления Пленума Верховного Суда Азербайджанской Республики по вопросам необходимой обороны